

झोपडपट्टी व गुन्हेगारी

प्रा. डॉ. विनोद काळू निरभवणे

सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
नाशिक शिक्षण प्रसारक मंडळाचे कै. बिंदू रामराव देशमुख कला,
वाणिज्य आणि विज्ञान महिला महाविद्यालय,
नाशिक रोड, नाशिक मो. ९९७५९१४७४३

सारांश -

झोपडपट्टी आणि गुन्हेगारी यांचा जवळचा संबंध आहे. जन्मताच कोणतीही व्यक्ती गुन्हेगार नसते त्याची सामाजिक परिस्थिती त्या व्यक्तीला गुन्हेगार बनवत असते. सामाजिक आर्थिक दृष्ट्या मागासलेली कुटुंबे रोजगारासाठी शहरांमध्ये स्थलांतर करतात. नाशिक शहरात झोपडपट्टीचे सहा विभाग आहेत एकूण १६८ झोपडपट्ट्या असून पंचवटी, नाशिकरोड, नाशिक पूर्व व नाशिक पश्चिम, सिडको व सातपूर असे विभाग आहेत. यातील ४० ते ५० टक्के कुटुंबे हि भाड्याने राहणारी आहेत. तसेच धर्म व जातीनुसार येथे लोक राहतात. यातील काही कुटुंबातील मुले सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीमुळे शिक्षण सोडतात व अवैध व्यवसायांमध्ये काम करतात बऱ्याचदा यातील काही मुले अधिक पैसे व नाव कमविण्याच्या नादात कळत-नकळत गुन्हेगारी वर्तनाकडे वळतात सुरुवातीला किरकोळ स्वरूपाच्या गुन्हांचे रूपांतर गंभीर स्वरूपाच्या गुन्हांमध्ये होत जाते. गुन्हेगारी टोळ्यांमध्ये मुले सामील होतात यात आपसातील वादवादातून तरुण मुलांचे खून, हत्या होतात यात कारणे वेगवेगळी असली तरी या मुलांच्या गुन्हेगारी कृत्यामुळे तेथील वातावरणावर परिणाम होत असतो यात दोन्ही कुटुंबांवर होणा-या परिणामांचा व गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचा, कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीचा व स्त्रिया व मुलांवर होणा-या परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द-

झोपडपट्टी, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, शिक्षण, रोजगार, नोकरी, गुन्हेगारी, भांडणे, व्यसन, हिंसाचार, टोळ्या, भाई, अवैध व्यवसाय, गंभीर दुखापत.

प्रस्तावना-

झोपडपट्टीतील मुलांमध्ये आपण किती काळ जगू शकतो याची हमी नसते. मुलांमधील आपसातील भांडणे ही जीवघेणी स्पर्धा होऊन जाते. आपल्या बरोबरीच्या मुलांना

ठार मारणे किंवा त्यासाठी कट करणे, यातून येथील मुले मोठ्या गुन्हेगारीकडे वळतात. आई- वडिलांचे मुलांवरील नियंत्रण राहत नाही. मुले कोणती कामे करतात, कोठे फिरतात, काय करतात, कोणत्या सवयी आहेत याबाबत आई-वडील अनभिज्ञ असतात. यातून अचानक झालेली मुलाची मुलीची हत्या ही या कुटुंबासाठी मोठी धक्कादायक बाब असते. येथील काही मुलांना गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असणाऱ्या लोकांचे प्रचंड आकर्षण निर्माण होते. एखादा नामांकित गुंड असल्यास झोपडपट्ट्यांत सर्वत्र त्याचे मुलांकडून कौतुक होत असते व त्यांनी केलेल्या कारवाया किंवा कारनामे याची चर्चा होत असते. आप्पा, अण्णा, दादा, मामा, भाई अशा विविध नावाने हे लोक ओळखले जातात. अशा भाई लोकांबरोबरच ओळख करणे व त्यांच्याबरोबर राहणे यामुळे आपण कोणतेही गुन्हेगारी कृत्य केल्यास संबंधित भाऊ किंवा भाई आपल्याला मदत करेल अशा प्रकारची भावना या मुलांमध्ये तयार होत असते. या मुलांवर अशा गुन्हेगारी सिनेमांचा प्रचंड प्रभाव पडत असतो.

वास्तविक जीवनाचा विसर पडून अशी मुले गुन्हेगारीकडे वळतात, त्यातून नको ते गुन्हे करून बसतात. यामध्ये त्या मुलांचे संपूर्ण कुटुंब उद्ध्वस्त होत असते व आयुष्यातला बराचसा काळ हा तुरुंगात किंवा न्यायालयीन लढाईसाठी जात असतो. यात आर्थिक नुकसान होण्याबरोबर मानसिक त्रासही होत असतो. स्त्रियांच्या मानसिकतेचा त्यांच्या भावनांचा मुले कुठेही विचार करत नाही. कुटुंबाविषयी बेफिकीरपणे ही मुले वागतात. वडील हे कामात गुंतलेले असतात किंवा माहिती असली तरी ते मुलाबाबत निर्णय घेऊ शकत नाही किंवा मुले ऐकत नाहीत.

संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत संशोधनात मुलाखत अनुसूची व निरीक्षण पद्धतीचा वापर केला आहे. नाशिक शहरातील जेलरोड, नाशिकरोड व पंचवटी विभागातील फुले नगर येथील 300 कुटुंबांची

साध्या यादृच्छीक पद्धतीने नमुना निवड केली आहे. यामध्ये कुटुंबातील मुलांचे शिक्षण, वय, रोजगाराचे स्वरूप, आई वडिलांचे कामाचे ठिकाण, मिळणारे वेतन किंवा आर्थिक उत्पन्न, कुटुंबातील भांडणे, शेजारील व परिसरात घडलेले किरकोळ व गंभीर स्वरूपातील गुन्हे यामध्ये मुलांची होणारी भांडणे, खून, गंभीर दुखापत त्याची कारणे व परिणाम, गुन्हेगारी टोळ्यांमध्ये समाविष्ट असणारी कुटुंबातील मुले इत्यादी घटकांचा अभ्यास केला आहे.

मुलांची रोजगाराची पार्श्वभूमी -

ज्यांचे आर्थिक उत्पन्न अधिक चांगल्या प्रकारचे आहे. शासकीय नोकरी किंवा चांगला व्यवसाय आहे असे लोक हे इमारतीमध्ये किंवा फ्लॅटमध्ये राहत असतात. फरक हा आर्थिक उत्पन्न व नोकरी व्यवसायातील संधी मिळण्यावर असतो. झोपडपट्टीतील मुलांना थोड्याफार शिक्षणावर समाधान मानावे लागते. अशी मुले इतर मुलांच्या बरोबरीने स्पर्धेत उतरू शकत नाही. एखादा दुसरा मुलगा-मुलगी या स्पर्धेत उतरली तर ती किती काळ टिकून राहिल याची शास्वती नसते, अशी मुले खूप काळ स्पर्धेत टिकून राहू शकत नाही. कारण दैनंदिन गरजांसाठी त्यांना सातत्याने झगडावे लागते. आणि अशा मुलांना मिळेल ते काम करावे लागते व हळूहळू ही मुले स्पर्धेतून शासकीय नोकऱ्या मिळवण्यापासून अशा संधीपासून दूर जातात. विविध बँका, कंपनी, शासकीय, निमशासकीय कार्यालये येथे अशा मुलांना संधी मिळेलच याची खात्री नसते.

बँका, पतपेढ्या, कंपनी, विविध कार्यालये इत्यादी ठिकाणी उमेदवारांची कौटुंबिक पार्श्वभूमी पाहिली जाते यामध्ये जात, धर्म, कुटुंब, राहण्याचे ठिकाण हे अगोदर पाहिले जाते आणि मग त्यांचे शिक्षण, सवयी, त्याची कौशल्य यांचा विचार केला जातो व वरच्या स्तरातील मुलगा-मुलगी यांना अधिक संधी देण्याकडे कल असतो. यात आपल्या जाती-धर्माचा विचार जास्त करून केला जातो. मात्र याच ठिकाणी साफसफाई करणे, तात्काळ स्वरूपाची कामे, वॉचमनची कामे, शारीरिक कष्टाची कामे करण्यासाठी मात्र कोणतीही पार्श्वभूमी पाहिली जात नाही. या सर्व घटकांचा परिणाम हा त्या मुलांच्या व मुलींच्या मानसिकतेवर होत असतो. म्हणून काही प्रमाणात वरिष्ठ पातळीवरील, वरिष्ठ जातीतील लोकांविषयी एक प्रकारची तिरस्काराची भावना उत्पन्न होत असते आणि मनातल्या मनात असे लोक शिव्याशाप देत असतात किंवा आपल्या स्तरातील कुटुंबातील लोकांकडे तक्रार करतात, त्यांनाही या सर्व परिस्थितीची कल्पना असते व तेही त्याची समजूत

घालतात आणि आहे ती परिस्थिती स्वीकारणे कसे योग्य आहे याविषयी मते मांडतात. बऱ्याचदा काही मुले हतबल होऊन आत्महत्या करणे, गुन्हेगारी कृत्य करणे, गुंड किंवा दादागिरी करणार्या मुलांचे समर्थन करतात. त्याबरोबर व्यसनाच्या आहारी जाणे, अवैध व्यवसायात जाण्याचे प्रकार होतात अशा व्यवसायातून कमी वेळेत जास्त पैसे मिळवणे, यात गुन्हेगारी स्वरूपाची समाज विघातक कृत्य करण्यास मागे-पुढे पाहिले जात नाही. चोरीचा माल विकणे यात अंमली पदार्थांचे प्रमाण जास्त असते. विविध प्रकारच्या वाईट सवयी मुलांमध्ये रुजतात व एकदा केलेले व्यसन हे कायमस्वरूपी होऊन जाते.

झोपडपट्टीतील मुलांना चांगले शिक्षण, आरोग्य मिळत नाही. कनिष्ठ जातीतील दर्जामुळे पालकांची जी परिस्थिती आहे तीच परिस्थिती मुलांना मिळत असते. परिणामी या सर्व घटकांचा परिणाम मुलांच्या वर्तनावर होतो व येथील अधिक प्रमाणात मुले गुन्हेगारीकडे वळतात. सदर संशोधन पेपर मध्ये नाशिक शहरातील झोपडपट्टीतील मुलांच्या गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचा अभ्यास केला आहे यामध्ये शिक्षण, रोजगार व नोकरी व्यवसायाचा अभाव, कौटुंबिक पार्श्वभूमी आणि गुन्हेगारी या घटकांचा अभ्यास केला आहे. लहान मुलांची कौटुंबिक पार्श्वभूमी- अनेक झोपडपट्ट्या जवळ दारूची दुकाने आहेत. यातील काही झोपडपट्टीतील व कुटुंबातील मुले पाचवी, सहावी, सातवी या वर्गांमध्ये असताना शाळा सोडतात व पालकांबरोबर कामाला जातात. मुलांवर कुटुंबाची जबाबदारी दहा ते बारा वर्षांचा असतानाच येते, याची कारणे म्हणजे वडिलांचे व्यसनमुळे झालेले निधन. आई-वडिलांचा घटस्फोट, घरातील आर्थिक परिस्थिती, प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी मुलांना कामाला जावे लागते इत्यादी कारणे आहे. शाळाबाह्य मुलांचे प्रमाण अशा झोपडपट्टीत जास्त आहे यामुळे लहान मुलांचे व्यसने व गुन्हेगारी कारवायांमध्ये सामील होण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

तरुण मुलांच्या खुनाचे कुटुंबावरील परिणाम- झोपडपट्टीतील गुन्हेगारीमुळे तरुण व अल्पवयीन मुलांचे होणारे खून, अपहरण, मारहाण मानसिक त्रास, दबाव या समस्या मुलांमध्ये तीव्रतेने जाणवतात. झोपडपट्टीतील सामाजिक वातावरणामध्ये येणारे विविध भागातील तरुण मुले हे आपले अस्तित्व निर्माण करण्यासाठी काही वेळा गुन्हेगारी मार्गाचा अवलंब करतात त्यामुळे संपूर्ण झोपडपट्टी परिसराला याचा फटका बसतो. येथील तरुण मुलांच्या जीवाला धोका निर्माण होत असतो. कधी

कोणत्या मुलाला विनाकारण आपल्या मित्र परिवारामुळे तसेच इतर झोपडपट्टीतील मुलांच्या संगतीमुळे किंवा टोळीमुळे जीव गममावा लागेल याची खात्री नसते. असे प्रसंग उद्भवत असतात की, तरुण मुले कळत- नकळत गुन्हेगारी कृत्याकडे ओढले जातात. त्यामुळे बऱ्याचदा अशी मुले स्वतःजवळ काहीतरी शस्त्र बाळगतात हे शस्त्र जवळ ठेवण्याचे कारण म्हणजे स्वतःचा बचाव करणे, असा असला तरी त्यामुळे कोणत्याही वेळेस छोट्या-छोट्या प्रसंगांमध्ये अशी शस्त्र वापरली जातात. तसेच समवयस्क मुलांमध्ये स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी अशी शस्त्र मुले बाळगतात, यातून मुलांच्या मनामध्ये कोणाला तरी मारण्याची इच्छा निर्माण होते.

आपल्याच बरोबरीच्या मुलांमध्ये मुद्दाम भांडणे करून काहीतरी कारण करून या शस्त्राचा उपयोग करतात यातून समोरचा मुलगा मरू शकतो. त्याला दुखापत किंवा इजा होईल. आपण पकडले जाऊ, आपल्याला शिक्षा होईल. कुटुंबाला नुकसान होईल आपले व आपल्या मित्राचे किंवा इतर ओळखीचे किंवा अनोळखी मुलाचे कुटुंब उद्ध्वस्त होईल आणि आपलेही आयुष्याचे नुकसान होईल. आपलाही जीव जाऊ शकतो या सर्व घटकांचा विचार करण्याची क्षमता या मुलांमध्ये राहत नाही. सातत्याने गुन्हेगारी कृत्य करणाऱ्या बातम्या, व्हिडिओ, सिनेमा व जवळच्या परिसरातील गुन्हेगारी स्वरूपाच्या घटना, भाई व दादा असणाऱ्या मुलांविषयी असणारे आकर्षण अशा अनेक घटनांचा व घटकांचा परिणाम येथील मुलांवर होत असतो व यात कौटुंबिक परिस्थितीचा ही परिणाम मुलांवर होत असतो. शिक्षणाच्या अभावामुळे पुढे काही भविष्य दिसत नसल्यामुळे इतर मुलांना नुकसान पोहोचणे व स्वतःलाही नुकसान करून घेणे यासारखे विचार या मुलांच्या मनामध्ये येत असतात. या कारणामुळे ही गुन्हेगारी घटनांकडे अशी मुले ओढली जातात.

झोपडपट्टीत तरुण वयात येणाऱ्या व गुन्हांमध्ये सहभागी असणाऱ्या व गुन्हेगारीची पार्श्वभूमी असलेल्या मुलांना स्वतःच्या जीवन जगण्याची शाश्वती राहत नाही. आपले कधीही बरे वाईट होईल अशी भावना हळूहळू बळावत जाते. गुन्हे करण्याविषयी देखील एक विचार मनामध्ये येत असतो व पुढील काही कालावधी किंवा वर्षांमध्ये असे प्रसंग घडून येतात. की ज्यामुळे ही मुले जाणीवपूर्वक किंवा नकळत गुन्हेगारी कारवायांमध्ये ओढली जातात किंवा स्वतःला यात सामावून घेतात. वर्तमानपत्रात येणाऱ्या बातम्या, तरुण मुलांचे होणारे खून, भांडणे ही

झोपडपट्टी मधील किंवा झोपडपट्टी सदृश्य ठिकाणावरील अधिक असतात.

हिसाचाराला बळी पडलेली कुटुंबे-

झोपडपट्टीतील हिसाचाराला जी मुले बळी पडतात ज्या मुलांचे खून होतात व खून करणारी मुले कारागृहात जातात अशी दोन्ही कुटुंबे उद्ध्वस्त होतात. त्या कुटुंबाची समाजातील प्रतिष्ठा मानसन्मान याची हानी होते व आर्थिक नुकसान होते. कमावणारी व्यक्ती मयत होते तर दुसऱ्या कुटुंबात कमावणारी व्यक्ती तुरुंगात जाते याचा परिणाम हा दोन्ही कुटुंबाच्या हालअपेष्टा होण्यामध्ये होतो. तरुण मुले विवाहित व त्यांना लहान मुले असली तर याचा सर्वात जास्त परिणाम हा संबंधित स्त्री व तिच्या लहान मुलांवर होतो. एक स्त्री विधवा होते तर दुसरीचा पती तुरुंगात जातो. आई- वडिलांचाही आधार जातो. ज्यावर त्यांचा उदरनिर्वाह, कुटुंबाच्या भविष्यातील अशा अपेक्षा अवलंबून असतात. इतर मुलांचा विवाह करणे, सुना-नातवंडे, व स्वतःच्या जातीमधील प्रतिष्ठा मिळवणे, पुढील आयुष्य सुखात घालवणे, अशी स्वप्न पाहिलेली असतात. पण या ना त्या कारणाने मुलाचा घात झाल्यास अशी कुटुंबे संपूर्णपणे पुढील आयुष्य उद्ध्वस्तपणे जगत असतात. कमावती व्यक्ती अचानक गेल्यामुळे कुटुंबाचा आधारच नाहीसा होत असतो. रोजंदारीवर जगणारी कुटुंब कोणत्याही प्रकारची पैशाची बचत करू शकत नाही किंवा आर्थिक आधार नसतो. अशावेळी लहान मुलांचा सांभाळ वृद्धांना करावा लागत असतो. पोलीस, न्यायालय, होणारी विचारपूस, वकील नेमणे अशा प्रकरणांची चौकशी करणे असे प्रकार या कुटुंबांना करता येत नाहीत. कायद्यांची माहिती नसणे, शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक सुबत्ता नाही. अशा गुन्हेगारी प्रकरणांमध्ये कोणी लक्ष देत नाही अशावेळी पोलीस प्रशासनालाच काय ती भूमिका घ्यावी लागते.

अशी कुटुंबे स्वतःच्या नशिबाला दोष देणे, समोरच्या व्यक्तीला परिवाराला शाप देणे, शिव्या देणे मनातल्या मनात संताप व्यक्त करणे, बऱ्याचदा पोलीस प्रशासनाकडून अशा घटना घडणार नाहीत याची काळजी घेतली जात असते. अशा परिसरांमध्ये पोलीस चौकी उभारणे, पोलिसांची गस्ती, झोपडपट्टीतील कोम्बिंग ऑपरेशन, रडार वरील गुन्हेगारांना पकडणे, चौकशी करणे, जिल्हा बंदी करणे, नाकाबंदी करणे अशा कारवाया केल्या जात असतात. तरी देखील असे गुन्हे शहरातील कोणत्या ना कोणत्या झोपडपट्टीत व त्या परिसरात घडत असतात.

कारणे कोणतीही असली तरी गुन्हे घडण्याचे प्रमाण हे जास्त आहे.

लहान मुलांवरील परिणाम-

लहान मुलांवर देखील येथील काही कुटुंबामध्ये शिस्त लावण्याच्या नावाखाली मारहाण होत असते. अशी मुले एकतर खूपच भित्री होतात किंवा आक्रमक स्वरूपाचे वर्तन करतात, यातून पुढे जाऊन ही मुले वेगळ्या मार्गाला लागतात किंवा गुन्हेगारी स्वरूपाचे वर्तन करण्याला मागे-पुढे पाहत नाहीत. सुरुवातीला किरकोळ स्वरूपाचे गुन्हे करत असल्यामुळे कोणीही लक्ष देत नाही. यातून पुढे गंभीर स्वरूपाचे गुन्हेगारी वर्तन अशा मुलांकडून होत जाते. खून, हत्या झालेल्या कुटुंबातील आई-वडील व त्या व्यक्तीची बायको व मुले उघड्यावर पडतात. संबंधित स्त्री एकतर आई-वडिलांकडे राहायला जाते जर आई-वडिलांकडील आर्थिक परिस्थिती नाजूक असल्यामुळे स्वतः मिळेल ते काम करते व स्वतःच्या मुलांचा सांभाळ करते याच पद्धतीने ती आपले संपूर्ण आयुष्य घालवत असते. शारीरिक कष्टांमुळे अशा स्त्रिया विविध शारीरिक व मानसिक आजारांना बळी पडतात मुलांचे शिक्षण आरोग्य इतर प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यात तिचे आयुष्य अल्पावधीचे होऊन जाते. बऱ्याचदा अशा स्त्रिया सातत्याने शारीरिक कष्ट केल्यामुळे व मानसिक तणावामुळे आजारी पडून मृत्यू पावतात. अशावेळी लहान वयातच मुलांवर मिळेल तसे जगण्याची काम करण्याची जबाबदारी येते. यात वृद्ध व्यक्ती असल्यावर त्यांच्या आधाराने ही मुले जगतात. तसेच नातेवाईक अशा मुलांना आधार देत असतात. अशा मुलांचे शिक्षण पूर्ण होत नाही व मिळेल ते काम करावे लागते. मुलींचे लवकर विवाह करून दिले जातात, अशा कुटुंबातील मुले प्रत्येक झोपडपट्टीत पहावयास मिळतात. अल्पवयीन मुलांमधील, दोन कुटुंबातील भांडणे झाली गंभीर दुखापत झाली असेल तर गुन्हेगारी नोंद होत असते. म्हणजे गुन्हेगारी स्वरूपाचे वर्तन करणे किंवा ते तयार होण्यासाठी परिस्थिती निर्माण होण्याच्या अगोदरच उपाययोजना केल्या तर तेथील गुन्हेगारीचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल.

मुलींवरील हिंसाचार -

झोपडपट्टीतील स्त्रिया व मुली हिंसाचाराला बळी पडतात. गुन्हेगारीमुळे मुलींच्या जीवाला निर्माण होणारा धोका, लैंगिक अत्याचार, मानसिक दबाव, झोपडपट्टीतील असुरक्षितता यामुळे वयात येणाऱ्या मुलींचे आई-वडील लवकर विवाह करून देतात. ज्या शाळेत जाणाऱ्या किंवा

घरी राहून आई-वडिलांना मदत करणाऱ्या मुली देखील अशा घटनांना बळी पडतात, धाकदपटशा करून येथील काही मुले मुलींना आपल्या प्रेमाच्या जाळ्यात ओढत असतात. या ना त्या कारणामुळे अशी मुले संबंधित मुलींचा पाठलाग करणे, मदत करणे, वारंवार संपर्कात येणे, मुलीला आवडेल अशा कृती करणे, प्रसंगी धमकी देणे, भेटवस्तू देणे अशा अनेक प्रकारे येथील काही मुले या प्रकारे वर्तन करतात. याच कारणास्तव भांडणे होणे, प्रसंगी मुलांमध्ये आपसात वाद होऊन संबंधित मुलाला मारहाण करणे, खून करणे, मुलाच्या किंवा मुलीच्या कुटुंबाला धमकी देणे, मारहाण करणे, घरातील महिलांना त्रास देणे, तरुण मुलांना मारहाण करणे असे प्रकार घडतात. यामध्ये मुलीला पळवून नेणे किंवा त्यांची फसवणूक होण्याचे प्रकार घडतात. यातून व्यसनांच्या आहारी मुले जात असतात. झोपडपट्टीत मुलांपेक्षा मुलींचे प्रमाण कमी आहे. मुलींवर कुटुंब, नातेवाईक, शेजारी अशा सर्वच घटकांचे लक्ष असते. मुलींवर अनेक प्रकारे दबाव टाकला जातो यातून अल्पवयात मुली एक तर विवाह करण्याला तयार होतात तर एखादी मुलगी आत्महत्या करण्याचा मार्गही निवडते. विवाहानंतर येणारे मातृत्व, संबंधित कुटुंबाची घरातील सर्व काम करण्याची जबाबदारी मुलींवर येत असते. स्वतःचे करिअर, इच्छा-आकांक्षा झोपडपट्टीतील मुलींना पूर्ण करता येत नाही.

निष्कर्ष-

1. झोपडपट्टीतील लहान मुलांचा पालन पोषणाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.
2. काही लहान मुले हि अधिक घाबरतात तर काही मुले हि जास्त आक्रमक झाली आहेत.
3. काही मुलांचा सांभाळ आई करते आहे तर काही मुलांचा सांभाळ आजी करते आहे.
4. विवाह झालेल्या व्यक्तीची हत्या झाल्यामुळे संबंधित महिलेला रोजंदारी स्वरूपात काम करून मुलांचा सांभाळ करावा लागतो आहे. काही महिलांनी दुसरा विवाह केला आहे.
5. हत्या करणारी व्यक्ती तुरुंगात असल्यामुळे संबंधित महिलेला नवर्याला सोडविण्यासाठी काम करून पैसे जमा करावे लागत आहेत व मुलांचा सांभाळ करावा लागतो आहे.
6. लहान मुलांमध्ये गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढलेले दिसून आले आहे.

7. व्यसनाचे प्रमाण लहान मुलांबरोबर तरुण मुलांमध्ये वाढ लेले दुसून आले आहे व्यसनांमुळे गुन्हे करण्याच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे
8. झोपडपट्टी मध्ये व झोपड पट्टी सदृश परिसरात तरुण मुलांच्या खुनाचे प्रमाण वाढले आहे.

संदर्भ -

- ✦ प्राथमिक स्रोत - मुलाखत अनुसूची एप्रिल २०२३
- ✦ विनोद निरभवणे, २०२२ झोपडपट्टी- सामाजिक समस्या, वैशाली प्रकाशन,पुणे
- ✦ विनोद निरभवणे, २०२२ नाशिक व मुंबई शहरातील झोपडपट्टीवासियांचा तुलनात्मक

समाजशास्त्रीय अभ्यास, लघु शोध प्रबंध विश्व विद्यालय अनुदान आयोग

- ✦ काळदाते सुधा, गोटे गवाणे शुभांगी,२००३ गुन्हेगारीचे समाजशास्त्र श्री विद्या प्रकाशन, पुणे
- ✦ कालीदास भांगे आणि चांगदेव मुंडे २०१३ सध्यकालीन भारतीय सामाजिक समस्या, चिन्मय प्रकाशन, संभाजीनगर
- ✦ एस. एन. गंदेवार, भारतीय सामाजिक समस्या, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
- ✦ प्रवीण झा २०१६, लेबर इन कन्टेमपररी इंडिया, ऑक्सफर्ड युनिवर्सिटी